

ЗОРОАСТРИЗМ ТА ХРИСТИЯНСТВО

К. О. Гололобова

кандидат філософських наук, старший викладач, кафедра філософії та соціології,
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця (Київ, Україна)

ekaterina_d@i.ua

Анотация

Катерина Гололобова. Зороастризм и христианство. Зороастризмът е религия и философска система, която несправедливо пренебрегват в съвременния свят. Зороастризмът е исторически свързан с християнството и много други религии и култури. Тази статия предлага алтернативен поглед на християнството и зороастризма, които са не само идеологически взаимосвързани религии, но също са исторически и традиционно цялостни култури. Зороастризмът и християнството имат същите морални и етични извори и са така преплетени културно, че някои зороастрийски празници и традиции се възприемат като християнски. Така че традицията на християнския Запад има източни корени.

Ключови думи: зороастризм; Авеста; християнство; Ахура-Мазда; Ариман

Анотація

Катерина Гололобова. Зороастризм та християнство. Зороастризм – це релігія та філософська система, про яку у сучасному світі несправедливо забувають. Зороастризм історично пов'язаний з християнством та багатьма іншими релігіями та культурами. В даній статті пропонується альтернативний погляд на християнство та зороастризм, як не лише ідейно взаємопов'язані релігії, але й історично та традиційно цілісні культури. Зороастризм та християнство мають однакові морально-етичні витоки і настільки переплетені културно, що деякі зороастрийські свята та традиції ми сприймаємо як суто християнські. А отже, традиція християнського Заходу має Східні витоки.

Ключові слова: зороастризм; Авеста; християнство; Ахура-Мазда; Анхро-Манью

Abstract

Katharine Gololobova. Zoroastrianism and Christianity. Zoroastrianism is the religion and philosophical system, which is unjustly overlooked by the modern world. Zoroastrianism is historically associated with Christianity and many other religions and cultures. The article presents an alternative view of Christianity and Zoroastrianism, as not only an ideological inter-religion, but also historically and traditionally holistic culture. Zoroastrianism and Christianity have the same ethical sources and are so culturally intertwined that some Zoroastrian holidays and traditions, we perceive as purely Christian. Therefore, the tradition of the Christian West has Eastern origins.

Keywords: Zoroastrianism; Avesta; Christianity; Ahura-Mazda; Anglo-Manew

Постановка проблеми. Сучасний світ – це світ, в якому змішалось все: віра та жага до влади, безкорисливість та бажання матеріальних здобутків, істина та кривда. Релігія була і буде великою рушійною силою: міццю, що примушує людину долати негоди в ім'я Бога і, водночас, засобом досягнення мети для політиків та можновладців. Європейський світ – це, переважно, світ християнський. Нам добре відома історія християнських завоювань, і, хоча

ми і кажемо, що релігія не має втручатись у справи політики, але розуміємо, що це можливо лише теоретично, бо єдиною силою, що примушує відверто тремтіти людські серця є релігія. Але нам не слід забувати, що релігія наша не виникла на порожньому місці, що у неї, як і у нас, є пращури, що бережуть свої таємниці в серці історії. Чому ми маємо знати цю історію? Щоб не створювати хибних ілюзій, але бачити і розуміти більше. Щоб відрізнити істинну віру від нав'язаної політичної та історичної брехні. Бо, як казав У.Черчилль: "Народ, що не пам'ятає свого минулого – не має майбутнього".

На Заході філософія історії виникла на основі християнського віровчення. Ще Гегель говорив, що весь історичний процес рухається до Христа та йде від нього. Поява Сина Божого і є вісь світової історії. К. Ясперс у своєму відомому творі "Смисл та призначення історії" зазначає: "Между тем христианская вера – это лишь одна вера, а не вера всего человечества. Недостаток ее в том, что подобное понимание мировой истории представляется убедительным лишь верующему христианину. Более того, и на Западе христианин не связывает свое эмпирическое постижение истории с этой верой" (Ясперс, 1991, с. 32).

Саме в цей, "осьовий час", на думку Ясперса, поряд з філософією Китаю та Індії і зароджується зороастризм. Отже, давайте спробуємо подивитись на історію не з позиції християнства, а з позиції зороастризму, з позиції йоголегенд і таємниць.

Християнство та зороастризм – це не просто дві релігії, що мають схожі морально-етичні принципи, вони пов'язані між собою історично та духовно.

Зороастризм вже давно привертає увагу науковців. Бойс М., Романов Б., Дорошенко Е., Рак І., Дубровіна Т. присвятили цій релігії багато своїх досліджень. Проте, зороастризм є, певною мірою, недооціненою релігією. У цьому дослідженні пропонується подивитись на зороастризм як на праматір багатьох культур, традицій та релігій. Зокрема, на щільний морально-етичний зв'язок зороастризму та християнства.

Метою цього дослідження є аналіз витоків та джерел християнства, та впливу зороастризму на нього. Автор прагне висвітлити щільний етико-моральний та культурний взаємозв'язок цих двох традицій.

Виклад основного матеріалу. Сам зороастризм виникає приблизно у 1 тис. до н.е. у давньому Ірані. Релігія названа так на честь мислителя Заратуштри, який начебто одержав це вчення шляхом Одкровення. Очевидним є той факт, що послідовників зороастризму сьогодні не менше, ніж послідовників деяких сект. Чому ж вона продовжує викликати такий жвавий інтерес? Відповідаючи на це питання, звернемось до дослідників зороастризму. Так, Л. С. Васильєв (2000, с.47) писав: "Это в первую очередь связано с тем, что зороастризм оказал огромное влияние на духовную жизнь многих народов, в первую очередь европейских. Элементы зороастризма можно проследить у иудеев, христиан. В связи с этим напрашиваются подчас непонятные и труднообъяснимые параллели и прямые совпадения. На почве зороастризма выросли некоторые влиятельные секты в христианстве: манихейцы, павликиане, альбигойцы, катары, вальденсы, оказавшие заметное влияние на религиозную жизнь Европы".

А. Мень у своїй "Історії релігії" (1992, с. 276) висловлює таку точку зору: "Те кто утверждал, что христианство победило лишь потому, что было тогда якобы "единственной возможной мировой религией", забывали о митраизме, который вполне мог претендовать на эту роль".

Хто ж такий Заратуштра? Саме ім'я Заратуштра містить іранське коріння. Уштра означає "верблюд", а першу частину перекладають як "жовтий", "старий", "той, що поганяє". Отже, прихильники такого розуміння імені пророка, вважають що у нього просте селянське ім'я. За версією А. Дюперрона, "жовтий" перекладають як "золотистий", а другим корінням виділяють не "верблюда" – "муштра", а Тіштрія. Саме так арійці називали зірку Сиріус. І лише це ім'я міг носити пророк – Золотий Сиріус. В грецькій транскрипції його ім'я звучить Зороастр і перекладається – Сяюча Зірка. В авестійській традиції існує культ Сиріуса (Тіштрії). Восьмий

яшт Авести має назву – Тіштр-яшт і повністю присвячений вихвалянню Тіштрії.

Багато науковців вважає, що культ Сиріуса виникає саме в ті часи, коли Сиріус першим виходив на небосхил.

В Авесті є такі строки:
Звезде блестящей Тиштрии
Помолимся счастливой.
Что создана Ахурой
Главой и надзирателем
Быть для всех прочих звезд.
Как людям — Заратуштра...

Тобто, зороастрійці безпосередньо пов'язують Сиріус з Заратуштрою. Як Тіштрія – голова зірок, так пророк – голова людей. (Дубровина, Ласкарева, 1999, с. 5 – 6).

За легендою у віці 30 років Заратуштра зустрівся з самим Ахура-Маздою та його янголами. Це дуже цікава цифра. В тридцять років почав царювати на троні легендарний біблійний цар Давид, в такому саме віці почав проповідувати Христос.

Видіння, де Заратуштру закликав Ахура-Мазда, прийшло до нього на березі річки Аеватак, “Тобто та, що тече самотньо”. Перед Заратуштрою виникла фігура зростом “в дев'ять разів вище за людину”. Це було не що інше, як головне божество верховної тріади іранського пантеону богів – Вогу-Мано (“Блага Думка”). Так саме тріади, або Трійці, але в зороастризмі Трійцею є : блага думка – блага слово – блага справа.

Вогу-Мано поставив Заратуштрі кілька питань, а потім наказав йому відділитися від матеріального тіла і в якості душі піднятися до Ахура-Мазди. І Заратуштра спитав Ахура-Мазду про найважливіше.

Спросил Ахура Мазду
Спитама Заратуштра:
“Скажи мне. Дух Святейший,
Создатель жизни плотской,
Что из Святого Слова
И самое могучее,
И самое победное,
И наиболее богатое,
Что действительней всего?”

І Бог відкрив йому безліч своїх імен. В кінцевій редакції Авести нараховується 72 імені – стільки ж, скільки глав в “Ясні”. І тоді Ахура-Мазда відкрив Заратуштрі, що не існує великої кількості богів, а все блага на землі походить від Єдиного Бога, а погане – від Духу Зла. І кожна людина, що живе на землі має зробити свій вибір між Ахура-Маздою та Анхро-Манью.

Бог провів Заратуштру через страшні випробування задля того, щоб він став справжнім пророком. Але лише останнє найстрашніше випробування похитнуло віру Заратуштри. Це – Смерть. Як всі арійці, він ненавидів та боявся смерті, бо традиційно вона зображувалась як щось огидне та потворне. Цей фрагмент легенди чимось нагадує моління про чашу Ісуса. Заратуштрі було відкрите майбутнє, в якому його очікує страшна смерть, і він благав Бога врятувати його і подарувати безсмертя. Ахура-Мазда не розгнівався на Заратуштру, він пояснив йому, що той отримає безсмертя, але він має померти в матеріальному світі від рук Брат-реш Туру, якого підіслав Анхро-Манью, бо лише тоді відбудеться очищення світу від Зла. Тобто,

якщо не буде смерті – не буде і кінцевого часу, в якому відбувається битва зі Злом, а отже Зло неможливо буде перемогти, бо тоді воно отримає вічне існування. Насамкінець Бог показав Заратуштрі усе, що буде відбуватися у світі матеріальному та духовному, розповів про долю усього людства та життя окремих людей, про прихід Спасителя та Воскресіння, і про те, що прийде після цього. І Заратуштра сказав: “Нічого немає краще за просте людське життя. Воно прекрасніше, ніж безсмертя за бездітності” (Дубровина, Ласкарева, 1999, с. 55 – 56).

Дійсно, однією з найважливіших цінностей зороастризму є родина. Так, за легендою, вважається, що Заратуштра був народжений у великому коханні, і всі діти, які народжуються у коханні, осяяні світлом Божої благодаті. Так, дійсно, зороастризм пропонує дуже прості цінності: кожен чоловік має побудувати дім, в якому буде палати вогонь, дружина буде виховувати дітей, розводити худобу. Кожна людина, на думку зороастрійців, має працювати на землі, сіяти хліб, займатися скотарством. Зороастризм не визнає голодувань, і вважає, що, якщо людина добре працює, то вона буде ситою, бо так бажає Бог. Мабуть саме в цій простоті і криється незгасаючий інтерес до цієї релігійно-філософської системи.

Основним джерелом релігії давніх персів є Авеста (“Знання”). Вона містить у собі великий та дуже складний комплекс священних текстів, що першопочатково передавалися усно, а в середині I тис. до н. е. були записані. Історія вивчення Авести розпочинається лише в XVIII ст., коли до європейців потрапили її переписи і французький науковець А. Дюперон зібрав книги, що складали Авесту, а також відкрив ключ до її читання та перекладу.

Авеста написана мертвою на сьогодні авестійською мовою, яка відноситься до іранської групи індоєвропейської родини мов; у зороастрійців вона використовується для богослужіння.

І. В. Рак (1997, с. 36) так характеризує Авесту: “Как и большинство священных писаний «мифологического периода» истории, Авеста имела энциклопедический характер и выражала собой полный комплекс представлений древних персов о мире. Самая древняя ее часть – Ясна представляет собой гимны и молитвы многочисленным богам – гаты. По языку и содержанию они очень напоминают тексты древнеарийских Вед. Это очень существенное наблюдение, оно позволяет сделать вывод об общих корнях авестийской и ведической религий...Отголоски авестийских преданий сохранились в греческих, латинских, арабских и древнеармянских источниках”.

Що стосується самого авестійського вчення, то з перших строк ми знаходимо розходження з біблійним вченням про творення світу. Згідно зороастрійській традиції “спочатку не було у Всесвіті ані землі, ані Сонця, ані планет, ані зірок. Був лише нескінченний час – “зерван акарана” (Дубровина, Ласкарева, 1999, с. 22). Протидія Добра та Зла була від самого початку створення світу, тому, дуже часто зороастризм звинувачують у дуалізмі, не визнають його першою монотеїстичною релігією. Утім, не слід забувати, що світ цей творений, на думку зороастрійців, Єдиним Богом – Ахура-Маздою, а Зло – Анхро-Манью лише протидіє цьому світу, і на всі добрі справи Бога відповідає чимось злим та темним. Тобто, в зороастризмі дуже просто вирішується одвічний закид християнству: “якщо Бог є Добро, то звідки у світі зло?”. Для зороастрійців це не питання, бо матеріальний світ, на їх думку, існує лише завдяки протидії добра та зла, і лише у світі духовному, у раю – абсолютне Добро.

“Спочатку було Слово...” - говорить нам Біблія. – “І Слово було у Бога, і Слово було Бог”.

Авеста розпочинається з гімну Ахура-Мазді, де перші строки такі:

1. Спросил Ахура-Мазду
Спитама-Заратуштра:
“Скажи мне Дух Святейший,
Создатель жизни плотской,
Что из Святого Слова

И самое могучее,
И самое победное,
И наиблагодатное,
Что действенной всего?».

Отже, згідно з зороастрійською легендою, першим також було Слово, але, якщо в Біблії під “Словом” розуміється “Слово Бог”, то в Авесті йде мова про молитву.

3. Ахура-Мазда молвил:
«Мое то будет имя,
Спитама-Заратуштра,
Святых Бессмертных имя,
Из слов святой молитвы
Оно всего мощнее,
Оно всего победнее
И наиблагодатнее,
И действенной всего.

Тут мова йде також про Святе Слово, яке є іменем Бога, але під Словом розуміється сам текст молитви, з якого найбільш діючим проти сил зла буде ім'я Ахура-Мазди.

Але ми не будемо заглиблюватись в подібні тонкощі. Наша мета прослідкувати історичну та етичну єдність християнства та зороастризму.

Давайте тепер пригадаємо Біблійну легенду, а особливо народження Спасителя – Ісуса Христа. От що пише про факт народження Ісуса О. Мень в “Історії релігії” (1992, с. 327): “Поскольку Рождество отнесли впоследствии ко дню солнцеворота, к 25 декабря, поклонение пастухов связано в нашем представлении с зимним пейзажем. Действительно, в Палестине снегопады в эту пору иногда бывают, однако, как не жаль расставаться с укоренившейся традицией, надо признать, что Евангелие ее не подтверждает. Св. Лука говорит, что вифлеемские пастухи «жили под открытым небом и стерегли ночью стадо свое». А в декабре овец уже отправляли в укрытия. На пастбищах они находились с марта до ноября; следовательно, Иисус родился в этот промежуток времени”.

За підрахунками Б. Романова (1996, с. 78), які він викладає у праці “Зороастризм та християнство”, Христос народився 21 вересня у 5 день місяця михр, за зороастрійським календарем. Хоча з цією точкою зору можна до кінця не погодитись, бо місяць михр за зороастрійським календарем розпочинається після “дня осіннього рівнодення”, тобто, після 23 вересня. Михр – це сьомий місяць зороастрійського календаря, що названий так на честь одного з божеств в зороастрійській традиції – Митри. От як пише про нього О. Мень (1992, с. 277): “Митра – бог утреннего света. Его рождение из скалы напоминает о первых лучах зари, золотящих вершины гор. Его сила поддерживает жизнь на земле. И в тоже время свет Митры изгоняет всякое лукавство и ложь”. Слід відмітити, що Митра в зороастризмі відіграє дуже важливу роль, не випадково виникає навіть такий напрямок як мітраїзм. Деякі дослідники навіть вважають, що Митра та Ахура-Мазда є рівними за своїм значенням. Проте зороастрійська традиція наголошує, що саме Ахура-Мазда створив Митру, щоб він, як Сонце осяяв все своїм світлом і люди йому вклонялись як захиснику справедливості.

Утім, ми так і не з'ясували, звідки все ж таки виникає традиція святкувати Різдво в грудні, якщо більшість дослідників визнає, що це в принципі невірна дата?

25 грудня – день народження Митри. Цей день є дуже символічним в астрології взагалі, бо в астрології його називають “днем народження Сонця”, а перед цим відбувається ще одна

дуже символічна подія, своєрідна “смерть сонця”, бо до 21 – 22 грудня день зменшується, а після цього протягом трьох днів сонце наче завмирає, і лише 25 грудня день починає збільшуватись. Що ще можна сказати про Митру. “Бог света выступает в роли Агурамазды, который согласно Авесте, должен освободить мир от козней Аримана. Поэтому римляне называли Митру salutaris, спаситель, а греки – справедливый” (Мень, 1992, с. 278). Образ Мирти зливається з образом зороастрійського спасителя – Саошьянта, який після кінця часу та Суду подарує усім безсмертя та блаженство. В зороастризмі Митра вважався спасителем, що вказує шлях до вічного життя, тому за часів Риму культ Митри складав серйозну конкуренцію християнству. І саме тому, як вважає більшість науковців, а також й представників релігійних традицій, зокрема, О. Мень, Різдво Христове почали святкувати саме 25 грудня.

А тепер ми знову повернемося до феномену народження Ісуса. “...И вот в Иерусалим из восточных стран прибыли маги и стали спрашивать, где здесь родившийся Царь Иудейский? Ибо мы видели звезду его на востоке и пришли воздать поклонение Ему” (Мф. 2, 1-2) (Див.: Біблія, 2013). Хто були ці маги, які першими прийшли вклонитися новонародженому Спасителю? Науковці дуже багато сперечаються з цього приводу. Але багато з них приходять до однієї думки, яка зазначена в Євангелії від Матфея, і у якій зазначається, що магами у ті часи називали тільки зороастрійських жерців (Романов, 1996, с. 75). О. Мень відзначає з цього приводу: “В апокрифах есть только один, – вероятно, достоверный – штрих, который дополняет Матфеево сказание. Согласно арабскому «Евангелию детства», волхвы (маги), посетившие Иерусалим, были последователями Заратустры и верили, что в мире родился Саошиант, авестийский Спаситель. Сам термин “маги”, употребленный евангелистом, подтверждает слова легенды. Если это так – перед нами событие огромного символического значения: исповедники религии, которая, как и Ветхий Завет, была ориентирована на Грядущее, стали первыми «язычниками», поклонившимися Христу” (Мень, 1992, с. 328 – 329). Тобто, першими, хто визнав народження Спасителя, були зороастрійці, які побачили у новонародженому спасителя, на якого очікували. Чи не свідчить це про той факт, що християнство стало ідейним продовжувачем зороастризму?

Послідовники Заратуштри вірили, що Спаситель народиться від сімені пророка, що зберігається в глибинах вод одного озера. Коли наблизиться кінець часу, в цьому озері купається дівчина і зачне пророка. Вона народить сина, який, не дивлячись на своє незвичне зачаття, буде людиною, сином людей і Спасителем (Бойс, 1994, с. 28).

Слід відмітити, що під “кінцем часу” не розуміється “кінець світу”, а лише зміна епох. В більш пізніших уявленнях зороастрійців, відмічалось, що таких Спасителів, прийде три протягом трьох тисячоліть. І всі вони будуть продовжувачами ідей Заратуштри, і народяться від незайманих дівчат від сімені пророка, що зберігає вода. А, як ми знаємо і в християнстві, і в ісламі, і в іудаїзмі, вода відіграє дуже важливу роль. В християнстві сам обряд прийняття релігії здійснюється через воду.

Один з дослідників зороастризму Є. А. Дорошенко відмічає: “Зороастризм, как основа религий и собрание изменяющихся вероучений Иранского нагорья, интересен в своем историческом смысле, ибо любая религия определяет менталитет и воспитание, общепринятые нормы, общества. Поэтому зороастризм подлежит еще долгому изучению, основанному на совокупности археологических, филологических, исторических и этимологических данных...” (Дорошенко, 1982, с. 52).

Самі послідовники зороастризму вважають, що їх віра є унікальною, глибоко моральною та філософічною. Так, для зороастрійців найважливішими є такі поняття, як порядність, доброта, істина, справедливість, святість слова. Тріада: Думка-Слово-Діло, чимось нагадує не лише християнську, але й буддійську мораль, бо зороастрійці так само вважають, що не слід багато говорити непотрібних слів, слід більше міркувати, тоді кожне

слово буде як “золото”, і буде втілене в життя, тобто, знайде своє відображення у справах. Слід також відмітити, що відоме “золоте правило” Конфуція першопочатково приписують все ж таки Заратустрі: “Вчиняй з іншими так, як ти бажаєш, щоб вчиняли по відношенню до тебе”. А пізніше, у Новому Заповіті ми прочитаємо цей вислів, як слова Ісуса Христа.

Сьогодні зороастризм, як і багато років назад, навчає людину порядності, чесності, внутрішній чистоті, вдячності батькам, допомозі друзям за вірою. За словами М. Бойс (1994, с. 54), “...проповідь Зороастра была и благородной, и требующей усилий от каждого человека, она призывала тех, кто принимал её, к решимости и отваге”.

У зороастрійців дуже цікаві і гарні свята. У Гатах підноситься краса природи та матінки-землі. Зороастрійцям властиве дбайливе ставлення до оточуючого середовища, і всі свята вони присвячують природі. Зороастрійці святкують Новий рік в перший день весни, літнє свято води, свято осені і свято вогню в середині зими. В Ірані Новий рік, Норуз і досі залишається значним святом, що збереглося ще з доісламських часів.

Невід’ємною рисою цього свята є церемонія Хафт-сін, коли на стіл кладуть сім предметів на літеру “ш”. Усі вони символізують процвітання та життя. Першопочатково це були вино (шараб), молоко (шір), шербет (шарбат), меч (шамшир), коробка (шемшад), свічка (шам) та насіння коноплі (шабданех). У наш час на стіл кладуть також Коран (О’Доннел, 2014, с. 173).

Висновки. Дійсно, сьогодні зороастризм – це дуже малочисельна релігія, але філософія та традиції його живуть і в християнстві, і в ісламі, і, навіть, в іудаїзмі. Він став частиною культурної традиції більшості народів та міцно ввійшов у нашу обрядово-релігійну культуру, навіть якщо ми це часом і заперечуємо. Вживаючи серед ісламського світу, зороастризм настільки міцно вжився у нього, що більшість його традицій сьогодні вважається сутнісно мусульманськими. Наприклад, п’ятиразова молитва, заборона зображень (ідолів), необхідність подаяння, віра в існування пекла та раю, кінець світу, судний день тощо. А в Ірані, не дивлячись на панування ісламу у якості офіційної релігії, і у наш час продовжують святкувати зороастрійські свята, жити за зороастрійським сонячним календарем, який до речі є найточнішим календарем у світі.

Література та посилання

- Авеста в русских переводах (1861-1996)* (1997), [Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И. В. Рака], Журнал “Нева”, Санкт-Петербург, 480 с.
- Библия*, (2013), Виссон, Санкт-Петербург, 1296 с.
- Бойс, М. (1994), *Зороастрийцы. Верования и обычаи*, Центр “Петербургское востоковедение”, Санкт-Петербург, 288 с.
- Васильев, Л. С. (2000), *История религий Востока. Учебное пособие*, Книжный дом “Университет”, Москва, 426 с.
- Дорошенко, Е. А. (1982), *Зороастрийцы в Иране (Историко-этнографический очерк)*, Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», Москва, 133 с.
- Дубровина, Т. А., Ласкарева, Е.Н. (1999), *Заратустра*, Олимп; ООО “Фирма “Издательство АСТ”, Москва, 208 с.
- Мень, А. (1992), *История религии*, Т. 6., Издательство “Слово”, Москва, 478 с.
- О’Доннел, К. (2014), *Религии мира*, “Клуб семейного досуга”, Белгород, 192 с.
- Романов Б. (1996), “Зороастризм и христианство”. Электронный ресурс. Режим доступа: http://virilib.ru/read_book.php?file_path=books/16/book07617.gz&page=0
- Ясперс, К. (1991), *Смысл и назначение истории* [пер с нем.], Политиздат, Москва, 527 с.

References

- Avesta in Russian translations (1861-1996)* (1997), [*Avesta v russkikh perevodakh*], "Neva" Journal, St. Petersburg, 480 p. [in Russian]
- Bible* (2013), [*Bibliia*], Visson, St. Petersburg, 1296 p. [in Russian]
- Boyce, M. (1994), *Zoroastrians. Beliefs and Practices* [*Zoroastriycy. Verovania i obichai*], "Petersburg Oriental Studies" Center, St. Petersburg, 288 p. [in Russian]
- Doroshenko, E. A. (1982), *Zoroastrians in Iran (a Historical-ethnographic study)* [*Zoroastriyci v Irane (istoriko-etnograficheskiy ocherk)*], Main editorial Board of Oriental literature of the "Nauka" Publishing House, Moscow, 133 p. [in Russian]
- Dubrovina, T. A., Lasareva E. N. (1999), *Zarathustra* [*Zaratustra*], Olimp; OOO "Firm "Publishing house ACT", Moscow, 208 p. [in Russian]
- Jaspers, K. (1991), *The Meaning and Purpose of History* [*Smysl i naznachenie istorii*], [Trans. from German], Politizdat, Moscow, 527 p. [in Russian]
- Men, A. (1992), *History of religion* [*Istoria religii*], Vol. 6., "Word" Publishing House, Moscow, p. 478 [in Russian]
- O'Donnell, K. (2014), *Religions of the World* [*Religii mira*], "Family Leisure Club", Belgorod, 192 p. [in Russian]
- Romanov B. (1996), "Zoroastrianism and Christianity" ["Zoroastrizm i khristianstvo"]. Available at: http://virlib.ru/read_book.php?file_path=books/16/book07617.gz&page=0 [in Russian]
- Vasiliev L. S. (2000), *History of religions of the East. Textbook* [*Istoria religiy vostoka. Uchebnoe posobie*], "University" Book House, Moscow, 426 p. [in Russian]

© Катерина Олександрівна Гололобова